

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Бібліотека імені академіка М.О.Лавровського
Музей рідкісної книги

Ніжинське міське товариство греків імені братів Зосимів

ГРЕКИ В НІЖИНІ

ЮВІЛЕЙНИЙ ВИПУСК

ГРЕЦЬКА ГРОМАДА НІЖИНА: історія та сучасність

*Матеріали міжнародної наукової конференції,
присвяченої 360-тій річниці універсалу
гетьмана Богдана Хмельницького, наданого
ніжинським грекам, 330-тій річниці заснування
Ніжинського грецького братства
та 200-тій річниці відкриття
Ніжинського грецького Олександрівського училища*

Ніжин,
27 – 28 квітня 2017 р.

УДК 726.8 (=14) (477.51) "17-21"
ББК ТЗ(4УКР-4ЧЕР-2)

Г9

Серія: "Греки в Ніжині"
Ювілейний випуск

Упорядник: **О.С.Морозов**
Відповідальна за випуск: **Л.О.Зайко**

Г 79   **Грецька громада Ніжина: історія та сучасність.** Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 360-тій річниці універсалу гетьмана Богдана Хмельницького, наданого ніжинським грекам, 330-тій річниці заснування Ніжинського грецького братства та 200-тій річниці відкриття Ніжинського грецького Олександрівського училища / упор. О.С.Морозов; відп. за вип. Л.О. Зайко. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М.М., 2017. - 232 с. - (Серія: «Греки в Ніжині»)

ISBN 978-617-640-357-9

У збірнику публікуються матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 360-тій річниці універсалу гетьмана Богдана Хмельницького, наданого ніжинським грекам, 330-тій річниці заснування Ніжинського грецького братства та 200-тій річниці відкриття Ніжинського грецького Олександрівського училища, що відбулася 27-28 квітня 2017 року в Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя.

Збірник буде корисним тим, хто цікавиться історією національно-культурних меншин України, у тому числі – грецької етнічної спільноти, ніжинського грецького братства 17-19 ст., грецько-українських політичних, культурних та економічних взаємин, а також усім шанувальникам вітчизняної історії.

ISBN 978-617-640-357-9

© Видавець ПП Лисенко М.М., 2017

© Упор. О.С.Морозов, 2017

© Відп. за вип. Л.О.Зайко

Олександр Морозов (Ніжин, Україна)

**КОЛЕКЦІЯ «HELLENICA: КНИЖКОВА СПАДЩИНА ГРЕЦЬКОЇ
СПІЛЬНОТИ МІСТА НІЖИНА» XVII-XIX СТ. У ФОНДОВОМУ ЗІБРАННІ
БІБЛІОТЕКИ НІЖИНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ МИКОЛИ ГОГОЛЯ**

Документи гетьманської канцелярії Богдана Хмельницького, датовані 1657 роком, засвідчили нове унікальне явище в історії України – появу грецької спільноти міста Ніжина. Купці-емігранти переважно грецького походження та православного віросповідання, що в цей час активно переселялися з окупованого Османською Туреччиною Балканського півострова на сусідні християнські землі, обрали Ніжин, на той час впливовий адміністративний, економічний та торговельний центр Лівобережної України, осередком свого перебування. Уряди Гетьманщини, а згодом і Російської імперії, заохочуючи до переселення в Ніжин та активної комерційної діяльності, надавали грекам економічні пільги та юридичну автономію.

Поступово, за часів гетьманування Івана Самойловича та Івана Мазепи, грецька національна меншина Ніжина зміцнює своє економічне та соціальне становище, перетворюється на впливову суспільну структуру та об'єднується у релігійно-комерційну корпорацію – Ніжинське грецьке православне братство. На рубежі XVII-XVIII ст. ніжинські греки будують в місті власні православні храми, при яких починають діяти школа, шпиталь, суд грецького братства, а згодом – і орган автономного самоврядування грецької спільноти – Ніжинський грецький магістрат.

Період бурхливого розквіту грецької громади Ніжина припадає на другу половину та кінець XVIII ст. Діяльність ніжинських греків поступово занепадає у XIX ст. і завершується скасуванням юридичної автономії у зв'язку з міською реформою 1872 р. [1, с. 38-59]

Багаторічна діяльність таких установ ніжинської грецької громади, як церква, школа, суд та магістрат, безумовно супроводжувалася формуванням більш-менш упорядкованих зібраних документів, рукописів та книг, як громадських, так і приватних. Архівну та книжкову спадщину ніжинських греків в різний час та у різних аспектах досліджували М.Автономов, М.М.Бережков, С.О.Белокуров, О.О.Дмитрієвський, Є.П.Петухов, М.Н.Сперанський, М.К.Сторожевський, Б.Л.Фонкіч, К.В.Харлампович, Є.К.Чернухін та ін. Зокрема, відзначимо важливу діяльність професора Київської духовної академії О.О.Дмитрієвського (1856-1929), який у вересні 1884 року відвідав Ніжин та завдяки особистим взаєминам з епітропом грецької церкви Анастасієм Кунелакісом зміг оглянути та описати зібрання цінних манускриптів XI-XVIII ст. та унікальний архів ніжинських греків, що перебували у церковній ризниці. Згодом він домогся вилучення найцінніших книг та рукописів, що зберегалися без належ-

ного нагляду та умов, до Церковно-археологічного музею Київської духовної академії. Тоді за його ініціативи було вилучено близько 27 грецьких та слов'янських рукописів та кілька десятків стародруків. [2, с. 370-400]

Згадана нами колекція рукописних книг та стародруків з грецьких церков Ніжина сьогодні є розпорошеною і головним чином зберігається в фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського, Відділу рукописів Російської національної бібліотеки у Санкт-Петербурзі та деяких київських музеїв. Безумовно, ця колекція потребує окремого ґрунтовного дослідження та опису. Великих зусиль в напрямку дослідження цієї колекції зробив відомий київський греколог Є.К.Чернухін, який присвятив книжковим зібранням ніжинських греків кілька цікавих публікацій, здійснивши спробу простежити долю окремих примірників цього книжкового зібрання. [3, с. 159-229]

Темою нашого огляду залишається бібліотечна колекція ніжинських греків, яка сьогодні зберігається в Музеї рідкісної книги Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя і є однією з перлин фондового зібрання університетської бібліотеки. Це нечисленна, але надзвичайно важлива з історичної та наукової точки зору колекція стародруків, рідкісних та цінних видань, що пов'язана з діяльністю грецької спільноти Ніжина. До складу колекції входять книги з книгозбірні Ніжинського грецького Олександрівського училища, окремі примірники видань юридичного, історичного, релігійного та класичного характеру, що належали Ніжинському грецькому магістрату, книги з особових бібліотек ніжинських греків.

Значна частина видань грецької колекції походить з бібліотеки Ніжинського Олександрівського училища, яке було відкрите 22 січня 1817 року за наказом імператора Олександра I (на честь якого й отримала свою назву) на базі парафіяльної школи грецького братства. Ініціатором створення училища став бургомістр Ніжинського грецького магістрату Стефан Кирилович Буба (Бубас), за зверненням якого грецька спільнота зібрала 24,5 тис. карбованців сріблом добровільної пожертви. На ці кошти для потреб училища було облаштовано окрему кам'яницю, яку пожертвувало грецьке товариство, забезпечено штат викладачів, упорядковано бібліотеку. Згідно «Статуту» це було трикласне училище з підготовчим класом, яке приймало на навчання переважно дітей грецької громади, хоча серед його учнів були й представники інших станів міста. [4, с. 203; 9, с.51-77]

Бібліотека Олександрівського училища була не тільки об'єктом піклування меценатів закладу, але й, можна гадати, успадкувала книжкові скарби своєї попередниці – парафіяльної грецької школи, адже на момент відкриття у 1817 році в ній вже нараховувалося 639 назв книг у 1508 томах. Це були переважно класичні видання грецьких та латинських письменників доби античності, релігійна та навчальна література. За описом 1831 року

бібліотека нараховувала 319 видань російською, 209 – німецькою, 500 – давньогрецькою та латинською мовами. [4, с. 206]

1863 року училище відвідав М.К.Сторожевський, якого зацікавила грецька бібліотека. Згодом він опублікував невеличкий нарис про ніжинських греків, у якому описав найцікавіші, на його думку, видання, що зберігалися у коморах Олександрівського училища. За спостереженням дослідника, з 647 видань з бібліотеки училища, мінімум 55 можна було віднести до початку XVI ст. У складі книгозбірні бачимо, зокрема, унікальні палеотипи: венеціанські видання промов Демосфена (1504 р.); зібрання творів Платона (1513 та 1517 рр.), лікаря Галена (1541 р.), Аристотеля (1551 р.); базельські видання «Іліади» та «Одисеї» Гомера (1544 р.), Софокла (1548 р.), Аристофана (1547 р.), Плутарха (1542 р.), Симфонії Старого Заповіту (1547 р.) тощо. У той же час, не без іронії, автор нарису відзначає той факт, що бібліотека училища практично не поповнювалася новими виданнями. Він писав: «...Можна було б подумати, що винахід Гуттенберга після 1820 р. не застосовується більше до справи, загубився... Упродовж 45 років до припорошеного пилом сховища мертвого, але дорогоцінного скарбу грецької громади, не затік жодний струмок живих соків, і в цій неухважності до суттєвих потреб школи найяскравіше відбивається обскурантизм спільноти у справі морально-наукового просвічення її дітей». [5, с. 26]

Дослідник еліністичних старожитностей Є.К.Чернухін у своїх працях неодноразово торкався проблеми грецької бібліотеки в Ніжині, зокрема вважаючи, що до ніжинської вищої школи ці книги потрапили у 1919 році після остаточної ліквідації радянською владою Олександрівського училища. [3, с. 162] Але архівні документи, виявлені нами у ніжинському відділі держархіву Чернігівської області, дозволяють внести суттєві корективи в наші уявлення про обставини, завдяки яким бібліотека грецького училища опинилася у фондах книгозбірні інституту князя О.Безбородька.

У 1875 році відбулася реорганізація Ніжинського юридичного ліцею, на базі якого рішенням уряду утворено Ніжинський історико-філологічний інститут князя О.Безбородька. Уперше питання про передачу грецьких книг до бібліотеки новоствореного навчального закладу порушив перший директор інституту академік М.О.Лавровський, оскільки через офіційну ліквідацію грецької громади Ніжина Олександрівське училище втратило своє значення та підлягало реорганізації на загальноміське. Оглянувши книгосховище училища, М.Лавровський знайшов у ньому, як він сам писав, «декілька цінних книг з богословського, класичного, історичного та літературного напрямків у стародавніх виданнях XVI-XVIII ст.». [6, с. 1-2] Згодом він офіційним листом звернувся до попечителя Київського навчального округу з проханням передати ці книги на зберігання до інституту. Міська управа не заперечувала, і директор доручив виконуючому обов'язки завідувача бібліотеки професору П.І.Люперсьольському забрати книги з грецького училища, що останнім і

було невдовзі виконано. Але згодом, у 1883 році, директор училища Г.Манцов згадав про бібліотеку в надії за її рахунок вирішити проблему нестачі коштів на утримання училища. Він заявив, що оскільки книги зібрані і подаровані ніжинськими греками, їх не можна передавати без відома міської Думи, яка після ліквідації Грецького магістрату перебрала на себе його майнові права. Він погоджувався уступити ці книги інститутській бібліотеці за суму не менше, ніж 500 крб., або за умови виплати щорічно 25 крб. за користування ними. [7, арк. 4-5]

У свою чергу правління інституту визнало неможливим задовольнити клопотання директора грецького училища у повному обсязі. Бібліотечна комісія в складі професорів А.В. Добіаша, Р.Ф. Брандта, М.І. Соколова та Г.З. Зінгера оцінила грецькі книги в 250 карбованців. Але, ідучи назустріч побажанням Г. Манцова, дирекція інституту погодилася збільшити суму виплати до 300 крб. [7, арк. 5]

23 лютого 1884 р. Ніжинська міська Дума на своєму засіданні розглянула питання продажу грецької бібліотеки. Директор училища Г.Манцов у своєму виступі зазначив, що серед книг бібліотеки є «екземпляри надзвичайно рідкісні і цінні», і тому Дума своїм рішенням призупинила справу і запропонувала дирекції грецького училища звернутися до інших світських та духовних навчальних закладів Російської імперії з пропозицією придбати це зібрання. За наступні півроку на письмову пропозицію грецького училища придбати книги відповів лише Казанський університет, але там були згодні придбати лише окремі примірники найцінніших стародруків. Враховуючи цей факт, міська Дума прийняла 19 грудня 1884 р. рішення: грецьку бібліотеку не продавати, а знову повернути на зберігання до училища. [7, арк. 9-14 зв.]

Виконуючий на той час обов'язки бібліотекаря історико-філологічного інституту проф. М.І. Ліпеев 19 січня 1885 р. підготував грецьку бібліотеку до повернення, зазначивши у письмовому поданні, що в ній нараховується 264 назви у 647 томах, з яких 18 книг з якоїсь причини не було на місці, або вони були помилково внесені до загального реєстру інститутської бібліотеки. Але бібліотека так і не була повернена власникові, а залишалася у користуванні інституту аж до 1888 року. [7, арк. 18-19 зв.]

У 1887 р. у зв'язку зі смертю директора грецького училища Г. Манцова, його посаду обійняв відставний генерал-полковник А. Гржимайло, який вже не так енергійно відстоював ідею повернення бібліотеки. 18 червня 1887 року він направив до правління інституту листа, в якому погоджувався на запропоновану раніше суму грошової компенсації 300 крб. Але цього разу правління інституту відчувало власну силу і зміну настрою опонента, теж «стало у позу», повідомивши, що *«книги... більшою частиною філософського, канонічного та древньо-класичного змісту, непотрібні для грецького училища, не мають цінності і для бібліотеки інституту»*, отже воно не знаходить можливим придбати їх за гроші і погоджується повернути. [7, арк. 20-21 зв.] Оскільки бібліотека грецькому училищу в його тодішньому стані також не була потрібною, а

отримати гроші за неї не було ніякої надії, директор А.Гржимайло погодився остаточно залишити її у довічному користуванні інституту, з умовою, щоб книги, які «для міста можуть мати значення як історична пам'ятка», зберігалися в окремій кімнаті під особливою назвою «*Старовинна бібліотека Ніжинського грецького училища*». [7, арк. 26-26 зв.]

27 лютого 1887 року Ніжинська міська Дума погодилася з такою пропозицією і затвердила її своїм рішенням. Таким чином, після майже 12 років бюрократичної тяганини, бібліотека Ніжинського грецького Олександрівського училища влилася до складу фондового зібрання Ніжинського історико-філологічного інституту князя О.Безбородька.

На сучасному етапі співробітники Бібліотеки імені академіка М.О.Лавровського та Музею рідкісної книги Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя проводять кропітку пошукову роботу з вивчення фондів зібрань, відбору книжкових пам'яток до «Державного реєстру національного культурного надбання», реконструкції та відокремлення особових та історичних колекцій, що накопичилися за майже два століття існування бібліотеки. На жаль, реконструкція бібліотеки Ніжинського грецького Олександрівського училища ускладнюється тією обставиною, що до наших днів не зберігся окремий інвентарний опис книжкової колекції, існування якого засвідчене документами першої половини 1930-х років. Через ветхість старих інвентарних книг у 50-60-х роках ХХ ст. у бібліотеці було здійснено спробу їх переписування. З невідомих причин цю роботу до кінця не було доведено. Якість нових інвентарних записів, особливо тих, що стосуються іноземної частини фонду, на жаль заслуговує бажати кращого. Додаткову плутанину внесло те, що при переписуванні інвентарів здійснювалося перешифрування примірників, внаслідок чого було втрачено первісну систематизацію книг колекції. Отже, тепер співробітникам бібліотеки доводиться з'ясовувати приналежність видань до бібліотеки грецького училища переважно за додатковими ознаками – власницькими записами, рукописними екслібрисами, наліпками, маргіналіями, штампами тощо.

Під час вивчення фондів університетської бібліотеки вдалося виявити низку унікальних видань ХVІІІ-ХІХ ст., пов'язаних з благоїдною діяльністю грецьких мільйонерів-меценатів братів Анастасія, Зоя та Миколи Зосимів. З кінця 1770-х років брати мешкали переважно у Ніжині та всі свої кошти витрачали на просвітницьку та видавничу діяльність. У найкращих друкарнях Європи вони власним коштом видавали величезну кількість навчальної, релігійної, історичної та класичної літератури, видавали словники, твори грецьких богословів-просвітителів Євгенія Булгаріса та Нікіфора Теотокі, з якими були у дружніх стосунках, започаткували видання повної антології грецької античної літератури під загальною назвою «Еллінська бібліотека» тощо. Як вважають сучасні дослідники, своєю видавничою діяльністю брати Зосими сприяли формуванню у ХІХ ст. новогрецької літературної мови. Окремі примірники своїх видань брати

Зосими безкоштовно розсилали по бібліотеках та школах в місцях компактного проживання греків, зокрема, в бібліотеки Ніжинського історико-філологічного інституту князя О.Безбородька та грецького Олександрівського училища. У 2008 році Ніжин відвідала офіційна делегація на чолі з президентом Греції Каролосом Папуліасом. Делегація відвідала Музей рідкісної книги НДУ, де ознайомилася із шедеврами грецької бібліотеки, та поклала вінок від імені народу Греції на могилі братів Зосимів на грецькому кладовищі Ніжина. [8, с. 33-45]

В процесі роботи з фондами було виявлено низку видань, що належали ніжинським грекам, але не входили до бібліотеки грецького училища. Це, наприклад, збірки законів Російської імперії та видання юридичного характеру, що належали Ніжинському грецькому магістрату, богослужбові грецькі видання XVIII століття, що були придбані у ніжинських греків професором історико-філологічного інституту М.М.Бережковим, окреми примірники стародруків із родинних зібрань грецьких родин Кліца, Кромміди та Кунелакісів тощо. Було прийнято методичне рішення також приєднати ці видання до грецької колекції.

Робота з упорядкування колекції триває. Співробітниками Музею рідкісної книги та сектору рідкісної книги та фондів колекцій започатковано базу даних «Рідкісна книга», у якій накопичується інформація про склад фондів колекцій, здійснюється детальний попримірниковий опис книжкових пам'яток та цінних видань. Технічною платформою для ведення баз даних стала бібліотечно-інформаційна система «ІРБІС-64». На сьогоднішній день ідентифіковано 810 одиниць зберігання з колекції "Hellenica: книжкова спадщина ніжинських греків".

Джерела та література:

1. Харлампович К.В. Нариси історії грецької колонії в Ніжині XVII-XVIII ст. До історії національних меншостей в Україні. – Ніжин: ТОВ «Ферокол», 2011. – 380 с.
2. Дмитриевский А.А. Греческие нежинские храмы и их капитальный вклад в церковно-археологический музей при Киевской духовной академии // "Православное обозрение", 1885, №12, с. 370-400;
3. Чернухін С.К. Книжкові зібрання ніжинських греків // Грецьке православ'я в Україні. – К., 2001. – с.159-229.
4. Самойленко Г.В., Самойленко С.Г. Грецькі навчальні заклади у Ніжині // Греки в Ніжині. Збірник статей та матеріалів. Вип. 2.– К.: Знання України, 2001. – С. 202-206.
5. Сторожевский Н.К. Нежинские греки.- К.: Университетская типография, 1863. – 32 с.
6. Автономов Н. Страницка из истории библиотеки Нежинского Александровского греческого училища и Института князя Безбородко // Сборник Историко-филологического общества при Институте князя Безбородко в Нежине. – 1914. – Т. 9. – Неофиц. отд. (2 паг.);

7. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської обл. в м. Ніжині (далі: Відділ ДАЧО в м. Ніжині) – Ф.1105. – Оп.2. – Спр.194;

8. Сердца отданные Элладе. Памяти греческих патриотов, меценатов и просветителей братьев Зосимов. – Нежин: ФОРМ ЛУК'ЯНЕНКО, 2009. –128 с.

9. Пятигорский Г. М. Александровское греческое училище в Нежине (1817–1919 гг.) // Греческая культура в России XVII–XX вв. – М., 1999. – С. 51–77.

Олена Моціяка (Ніжин, Україна)

ГРЕЦЬКА ТЕМА У ТВОРЧОСТІ О.С.АФАНАСЬЄВА-ЧУЖБИНСЬКОГО

О.С.Афанасьєв-Чужбинський (1816-1875) – українсько-російський письменник (поет і прозаїк), критик, перекладач, етнограф, журналіст, мовознавець, музеєзнавець. Як і В.Забіла та Є.Гребінка, належить до поетів-романтиків, які пов'язані з діяльністю ніжинської вищої школи. В історію української культури О. Афанасьєв-Чужбинський увійшов також як автор перших друкованих спогадів про Т.Шевченка.

Навчання О.Афанасьєва-Чужбинського в Ніжині (1829-1835) припадає на дуже складний період у функціонуванні Ніжинської вищої школи, коли в 1832 р. внаслідок справи «про вільнодумство» Гімназії вищих наук була реформована у Фізико-математичний ліцей.

Звернення О. Афанасьєва до грецької теми – не випадкове і пов'язане передусім із фактами його біографії, навчанням у Ніжині. Для уродженця полтавського села Ісківці, очевидно, незвичним і цікавим було місто, де здавна жило багато греків. Крім того, греки навчалися в гімназії, зокрема, серед них були в майбутньому відомі особистості – К. Базилі, В. Каталей. Останній – однокурсник О. Афанасьєва, у майбутньому славетний генерал.

Хоча О. Афанасьєв був випускником Фізико-математичного ліцею, однак спочатку здобував освіту за програмою Ніжинської гімназії вищих наук князя Безбородька, у якій дуже сильним був блок гуманітарних дисциплін. Як зазначає Ю.В. Якубіна, вивчення грецької мови в Ніжинській гімназії було запроваджене 1822 р. на хвилі суспільної уваги до національно-визвольного процесу у Греції – для етнічних греків, для дітей грецьких патріотів. Для цього був запрошений викладач грецького училища Х.М. Ієропес [7, с.130]. Вивчення грецької мови було факультативним. Заняття відвідували також і студенти не грецького походження. Так, курс грецької повністю з «досить добрим» результатом